

Att samtala om det omätbara

*En analys av Jonna Bornemarks
förståelse av tro och kunskap*

PETTER EKLUND

Petter Eklund är teologie master i systematisk teologi
vid Akademi för ledarskap och teologi.

pettereklund@hotmail.com

Samtidens utmaningar som klimatpåverkan, krig, pandemi och polarisering väcker ett behov av att kunna tala om existentiella frågor. Finns det en mening trots allt som sker? Vad är människans och den enskildes ansvar i det som händer? Vad är ondska? Vad innebär människans ändlighet? I en globaliserad värld konkurrerar olika åsikter sida vid sida, vilket skapar avstånd mellan människor. Samtidigt gör tekniska lösningar att det är enkelt att ta del av information från andra delar av världen. Detta accentueras också av immigrationen. Sverige består i dag av olika religiösa grupper som har olika förståelse av världen som i sin tur skiljer sig från majoritetssamhällets förståelse. Mångfalden av religioner och världsåskådningar i samhället ges inte tillräckligt stort utrymme, vissa uppfattningar tystas eller förminsкас. Flera skolungdomar med religiös bakgrund vittnar om att de känner sig kränkta eller förlöjligade av lärare i skolan på grund av sin tro och därför väljer att vara tysta.¹ Det skapar i sin tur olika subkulturer som har mycket lite tanke-mässigt utbyte med andra grupperingar. Under lång tid har religiösa uttryck tryckts bort från det offentliga samtalet vilket har lett till att det många gånger saknas ett språk för de existentiella frågorna. Människor behöver kunna tala med varandra och förstå varför de tänker olika utan att för den

---

1. Fredrik Wenell, *Unga troende i samhället: Varannan kristen ungdom upplever sig kränkt för sin tro*, Stockholm 2020, <https://www.skr.org/ny-rapport-varannan-kristen-ungdom-upplever-sig-krankt-for-sin-tro/>, besökt 2024-10-10.

skull se ner på varandra. Det är bara möjligt när människans erfarenheter och intellektuella integritet tas på allvar.

Jonna Bornemark är en av de viktiga rösterna i Sverige för att öppna upp ett språk för de existentiella frågorna, där både tro och förnuft tas på allvar. Jag tror att hennes epistemologi kan vara till hjälp i samtal genom att å ena sidan visa respekt för religionernas förståelse av världen och å andra sidan inte oreflekterat acceptera svaren de ger. Bornemark ser på människan som en helhet där kroppsligheten och själen hör samman. Genom att ha en mer differentierad syn på kunskap och sanning kan hennes epistemologi rymma olika uppfattningar om verkligheten på ett sätt som en mer faktaorienterad kunskaps teori inte klarar. Bornemark säger själv att hon är uppfostrad i Ingemar Hedenius (1908–1982) efterföljd, till ”en antipati gentemot kristendomen”.² Samtidigt använder hon sig av och inspireras av kristna tänkare som Nicolaus Cusanus (1401–1464) och Mechthild av Magdeburg (ca 1207–ca 1282).

I Sverige har den analytiska filosofin varit dominerande vid de flesta lärosäten. Den analytiska filosofin har en empirisk grundinställning och det filosofiska problemet studeras enskilt utan hänsyn till en mer omfattande helhet. Den strävar efter klarhet, tydlighet och en matematisk renhet genom att ha naturvetenskapen som förebild. I kontrast till den analytiska filosofin står Bornemark i den kontinentala filosofiska traditionen. Bornemark utgår framför allt från den fenomenologiska filosofin och tar starkt avstånd från de strömningar som vill begränsa filosofins uppgift till endast klargörande. Den fenomenologiska filosofin vill se helheten och inte bara det filosofiska problemets beståndsdelar. Bornemark vänder sig också mot scientism, vilket innebär att naturvetenskapen görs till en heltäckande världsåskådning. Hon menar att scientismen har en reduktionistisk syn på världen. Världen blir bara det som kan undersökas med vetenskapliga metoder. Bornemark ser tydliga samband mellan teologi och filosofi, eftersom hennes förhållningsätt ofta ligger nära den klassiska traditionen som fanns innan de moderna världsåskådningarna växte fram på 1600- och 1700-talen. Bornemark söker en dialog med det levda livet och samhället i stort. Hennes filosofiska perspektiv önskar ge en fördjupad och bättre förståelse av det gemensamma livet.

Bornemark rör sig ofta i gränslandet mellan teologi och filosofi, men i läsningen av Bornemark saknas många gånger en förståelse för det religiösa perspektivet. När Lotta Jons recenserar boken *Det omätbaras renässans* konstaterar hon bara att Bornemark menar att det religiösa tänkandet har

---

2. Jonna Bornemark, *Kroppslighetens mystik: En filosofisk läsning av Mechthild von Magdeburg*, Stockholm 2015, 14.

gått från en fundamentalistisk *ratio*-praktik till en *intellectus*-praktik och att förhållandet till *icke-vetande* därför är viktigare än konfessionernas färdiga svar.³ Vad detta betyder i praktiken ifrågasätts inte, eftersom det saknas en förståelse för hur religionen fungerar.

I denna artikel vill jag visa att Bornemark är en positiv resurs för det existentiella samtalet samtidigt som jag argumenterar att Bornemark inte själv i tillräcklig grad tar vara på resurserna som finns inom levd religion. Hon håller hela tiden en distans till religionen. Därmed riskerar hon att inte ta religionernas röst på tillräckligt stort allvar. Användningen av det religiösa tänkandet tenderar att stanna på ett abstrakt plan som inte gör rättvisa åt bredden och rikedomerna i den levda religionen.

Bornemarks epistemologi och syn på samtiden

Bornemarks epistemologi är komplex och processinriktad och står alltid i förhållande till människans begränsningar och till en outtömlig verklighet. Hennes syn på kunskap och förnuft är också differentierad, eftersom den inte bara ser en typ av sanning eller förnuft utan flera.

I boken *Det omätbaras renässans* använder sig Bornemark av Nicolaus Cusanus, Giordano Bruno (1548–1600) och René Descartes (1596–1650) för att få perspektiv på dagens sätt att se på världen. Som Bornemark uttrycker det: ”det är svårt att undersöka sin egen samtid, man behöver något att ta spjörn emot, något som kan ge distans till det som omsluter en.”⁴ Hon använder inte bara filosoferna för att skapa en kontrast till samtiden utan i lika hög utsträckning för att klargöra sin egen filosofi och samhällskritik. Genom att väva samman väl valda delar och diskutera filosofiernas för- och nackdelar skapar hon ett eget förhållningssätt till världen. Bornemark låter filosoferna föra talan och leder nästan obemärkt läsaren till nya slutsatser. I distansen till samtiden finns en kritik mot det moderna samhällets fixering vid att väga, mäta och vetenskapligt säkerställa saker och ting. Det är tydligt att hennes främsta sympatier ligger hos Cusanus och hans epistemologi, även om hon tar vissa viktiga infallsvinklar från Bruno och Descartes. Cusanus är en nyckel för att förstå Bornemarks kunskapssyn.

Cusanus epistemologi är komplex och omdiskuterad. I den här artikeln förklaras endast några viktiga begrepp som är av betydelse för förståelsen av Bornemarks kunskapsteori. Ett av Cusanus viktigaste begrepp är

---

3. Lotta Jons, ”Bokrecension: Det omätbaras renässans – en uppgörelse med pedanternas världsherravälde”, *Högre utbildning* 9:1 (2019), 4.

4. Jonna Bornemark, *Det omätbaras renässans: En uppgörelse med pedanternas världsherravälde*, Stockholm 2018, 10. Hon använder sig av samma metod i Jonna Bornemark, *Horisonten finns alltid kvar: Om det bortglömda omdömet*, Stockholm 2020, men där är det Cusanus och Aristoteles (384–322 f.v.t.) som hon ”tar spjörn emot”.

människans *icke-vetande* (*ignorantia*) och det *lärda icke-vetandet* (*docta ignorantia*).⁵ *Icke-vetandet* är inte det ännu-icke-kända utan det som människan inte kan känna till.⁶ Människan kan inte veta vad en annan människa tänker eller vad som händer i framtiden, men hon behöver ändå förhålla sig till det. På samma sätt är det med *det största* (*maxima*) och *det minsta* (*minima*). Det som är oändligt stort eller det som är oändligt litet kan människan inte greppa eller förstå, men hon måste förhålla sig till det. Det tillhör därför människans *icke-vetande*. Ett annat av Cusanus begrepp är *vadheter* (*quidditas*) som Bornemark definierar som ”varje innehållsmässigt ’något’”.⁷ Det kan vara vad som helst som existerar i världen och som möter människans sinnesintryck på något sätt. Av dessa *vadheter* skapar människan begrepp och kategorier genom att se olika mönster i världen. Kategorierna är inte givna utan kan formas på olika sätt. Beroende på vilka kategorier människan väljer att forma framträder verkligheten på olika sätt. Kategorierna överlappar dessutom varandra och kan inte fogas samman till ett enhetligt kunskaps pussel. Utifrån sin läsning av Cusanus delar Bornemark upp förnuftet i två delar: *ratio* och *intellectus*.⁸ *Ratio* är det som väger, mäter och jämför världen. Det arbetar med färdiga kategorier och skapar en förståelig värld för människan. *Intellectus* är den delen som ser mönster, skapar kategorier och reflekterar över dessa kategorier. Det är hela tiden i kontakt med *icke-vetandet* och sinnesintrycken.⁹

Från Bruno hämtar Bornemark uppdelningen mellan principer och orsaker som hon ser som avgörande för hur människan uppfattar världen.¹⁰ Distinktionen mellan princip och orsak ligger till grund för olika förståelser av vad det innebär att vara levande. Bornemark tar ett exempel om en fågel som ska lära sig flyga:

Om vi till exempel uppfattar fågelns instinkt att lära sig flyga som en orsak så lägger vi instinkten utanför fågelns individ, som något den inte kan styra över utan bara lyder under. Om vi istället uppfattar instinkten som en princip, så förstår vi det som något som fågelns *är*. Skillnaden mellan dessa båda ligger i den blick vi har på fenomenet och hur vi drar gränserna mellan de olika begreppen, som här mellan

---

5. Det *lärda icke-vetandet* handlar om människans förhållningsätt till *icke-vetandet*, till det människan inte kan känna till.

6. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 34–37.

7. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 39.

8. Bornemark översätter inte dessa latinska termer, eftersom hon menar att de inte ska förväxlas med dagens betydelse av intellekt och förnuft.

9. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 37–47.

10. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 107.

”instinkt” och ”fågel”. För att spetsa till det lite: är fågeln ett passivt offer för sina instinkter eller är hon sin vilja fri till att flyga och bygga bo? En syn på världen som en serie av orsaker och verkan tenderar att bli deterministisk, medan motsatsen är en syn på världen som styrd av inneboende principer.¹¹

För Bruno verkar det ha varit en kombination av dessa båda synsätt och inte ett antingen–eller. Världen styrs både av orsaker och inneboende principer. Att vara levande är enligt Bruno att styras av inre principer. Med en mekanisk världsbild styrs i stället allt av orsak och verkan. När det levande inordnas i en mekanisk världsbild reduceras livet och världen till en maskin som kan förutbestämmas.

Hos Descartes lyfter Bornemark fram den cartesianska dualismen mellan *res cogitans* (tänkande ting) och *res extensa* (utsträckt materia). Hon menar att den genomsyrat hela det västerländska tänkandet. Kroppen reduceras till ren mekanik och själen till det rena tänkandet. Hela universum och dess utveckling kan förstås som en lång kedja av orsaker och verkan. Allt som finns kan därför härledas rent matematiskt.¹² Bornemark är nog med att visa att Descartes filosofi rymmer en djupare förståelse av verkligheten, men att den efterföljande cartesianismen förstärker den här dualismen. De matematiska lagarna strävar efter enkelhet och generalitet. Därmed förflyttas sanningen från det situationsunika till det generella:

Den cartesianska *res extensa* har inget att göra med människans värld av mening, vilja och begär. Världen är på så sätt ingen organisk helhet som människan är en naturlig del av. Istället är det en opersonlig och abstrakt värld av mekanisk partikelinteraktion, en märkligt främmande värld utan färg, smak, lukt, ljud och struktur eftersom dessa kräver erfarenhet. Det är en värld människan är helt alienerad från. Eftersom yttervärlden är så främmande är människan desto mer innesluten i sitt eget *cogito*. Ett *cogito* vars uppgift är att skapa kunskap om, och därmed få kontroll över, den utsträckta världen.¹³

Det är en ensam värld som skapas där människans subjekt är abstraherad från sitt sammanhang samtidigt som hon ska kontrollera sin omgivning genom sin kunskap. Bornemark menar att dualismen skapar förutsättningarna för hur kunskap förstås i dag. Subjektets kunskap (*cogito*) förstås enbart

---

11. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 108.

12. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 113–114.

13. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 115.

utifrån dess relation till objektet, eftersom det inte själv kan vara ett kunskapsobjekt. Därigenom döljs subjektet och i stället skapas ”idén om en objektiv sanning där rationaliteten har förmågan att fånga och mäta en neutral kunskap om den utsträckta materian”.¹⁴ Det subjektiva knyts till en person och är färgat av dennes åsikter och känslor medan den objektiva sanningen är rationell och oberoende av personen. Den här kunskapssynen skiljer sig markant från Cusanus syn (och Bornemarks). För Cusanus är människan inte frikopplad från världen och hon har därför inte möjlighet att vara helt objektiv. Samtidigt förhåller sig människans kunskap alltid till verkligheten och är därför inte heller rent subjektiv.

I den objektiva synen på sanning blir det subjektiva ett skällsord. Enligt Bornemark finns det bara ett alternativ till den objektiva kunskapen i moderniteten och det är den relativistiska. Här är kunskapen helt knuten till subjektets synsätt och ingen kan avgöra vad som är mer eller mindre sant. Från ett relativistiskt synsätt blir det människan själv som bestämmer vad som är sant och vad som är falskt.¹⁵ Bornemark ställer sig på Cusanus sida mot både relativismen och objektivismen.

Kritik mot objektivism och scientism

Bornemark menar att dagens kunskapssyn är nypositivistisk och begränsad till *ratio*. Det finns stark tilltro till det som är mätbart och exakt. Kunskap är generell och därmed motsatt till det subjektiva som ses som godtyckligt. Enligt ratiosamhällets epistemologi är kunskapen stabil, säker och ett sätt att kontrollera tillvarons alla aspekter.¹⁶ För att kunskap ska ses som kunskap måste den bevisas och inom vetenskapsområdet görs detta med evidens. Bornemark påpekar att den ursprungliga betydelsen av evidens var *omedelbar insikt* men att begreppet i dag används i betydelsen *bevisad effekt*.¹⁷ Det är inte bara Bornemark som har funderat på vad människan kan få omedelbara insikt om. Empirikern John Locke (1632–1704) skiljer mellan tre olika typer av kunskap: den intuitiva, den demonstrativa och den sinnliga. Den intuitiva kunskapen är det som människan uppfattar omedelbart som sanning. Den ger omedelbar insikt och berör saker som människans egen existens. Den demonstrativa kunskapen är den som det går att argumentera om och föra i bevis. Den kunskapen är inte lika säker som den intuitiva men säkrare än den sinnliga, eftersom det inte är säkert att det går att lita på sinnen på samma sätt som på logiska resonemang.¹⁸ I ett kunskapssamhälle

14. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 126.

15. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 127.

16. ”Ratiosamhället” är Bornemarks benämning på dagens *ratio*-präglade samhälle.

17. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 133, 135.

18. John Locke, *An Essay concerning Human Understanding*, Oxford 2008, 336–343.

som bygger all kunskap på evidens har evidensen och det uppenbara förflyttats från Lockes första nivå (det intuitiva) till att även gälla de andra två (det demonstrativa och det sinnliga). Det är inte bara det som kan bevisas utan även det som kan vägas och mätas som är uppenbart.

Enligt Bornemark strävar evidensbaserad forskning efter ”en viss typ av kunskap som utgår från att vetenskapen görs från en neutral position och söker fakta som är värderingsfria och oberoende av teori”.¹⁹ Kunskapen ska bygga på odiskutabla bevis för att något fungerar på ett visst sätt och sanningen ses som generell och abstrakt. I en ideal värld ska all kunskap kunna verifieras med experiment som går att upprepa i ett strikt orsak–verkan-förlopp. Oftast är det inte möjligt, utan i stället utgår forskare inom till exempel medicin från statistiska sannolikheter som påvisar samband. Bornemark menar att det är fullt rimligt att bygga medicinsk forskning på ett sätt där olika metoder och mediciner prövas, verifieras och antingen förkastas eller bekräftas. Problemet för henne uppstår när det blir det enda sättet att nå kunskap. Bornemark menar att det på flera områden pågår en kolonisering där evidensbaserad kunskap görs till den enda möjliga kunskapen. Bara det som är mätbart och verifierat kan räknas som verklig kunskap. Den kunskap som produceras inom naturvetenskapen sätts som mall för kunskap inom till exempel humaniora, samhällsvetenskap, historia och mellanmänskliga yrken. Det här är ett synsätt som ofta får ekonomiska förtecken genom att vilja styra en verksamhet så effektivt som möjligt. Men i grunden ställer det frågan om vad kunskap och rationalitet är. När kunskap endast befinner sig på det kalkylerbara *ratiots* planhalva är målsättningen en abstrakt och generell kunskap som är objektivt sann. Den kunskapen glider bort ifrån den levda verkligheten, eftersom varje situation är unik.²⁰ Bornemark ser liksom Bruno livet som principer och inte bara som kausala orsakssamband. Därför menar hon att kunskapen behöver förhålla sig till både det generella och det situationsunika.

Den här sortens kolonialism kan också ses ur den cartesianska dualismens synvinkel och då är det *res extensa* som koloniserar *res cogitans*. Bornemark menar att ett extremt exempel på detta är den vetenskapliga reduktionismen som reducerar allt till materia.

Reduktionism kan sammanfattas som tanken att alla system kan förklaras av sina delar och av relationen mellan dessa delar. Dessa förklaringar uppfattas också som heltäckande. Där Cusanus menade att varje uppfattande av vadheter utesluter uppfattandet av andra vadheter och

---

19. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 134.

20. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 135, 141, 143.

att vi aldrig till fullo kan fånga in alla verklighetens aspekter samtidigt, innebär reduktionismen motsatsen. Den vetenskapliga reduktionismen menar oftast att fysiken är den grundläggande vetenskapen och att allt som är verkligt slutligen kan reduceras till delar och processer som är fysiska. Det som inte kan reduceras till fysik har därmed inte heller någon vetenskaplig legitimitet och finns därmed inte.²¹

Här utgår Bornemark från Steven Horst arbete *Beyond Reductionism*, där han påpekar att även om ett salladshuvud och ett avhugget kungahuvud med samma form och tyngd faller på samma sätt får det olika konsekvenser.²²

Det vetenskapen utlovar är en total kunskap som ger förutsägbarhet och kontroll. I en värld som endast är materia, där alla kategorier är enhetliga och obestridliga, där inget är mer än sina beståndsdelar och där allt sker efter kausala lagar kan ett sådant löfte infrias. Det är detta som gör att reduktionistiskt synsätt så tilltalande. En av de främsta förespråkarna för det här förhållningsättet är Richard Dawkins. Bornemark är kritisk till Dawkins förhållningsätt, särskilt när han rör sig in på filosofins område. Hon menar att när han hävdar att de perspektiv han funnit inom biologin bör genomsyra all mänsklig kunskap lämnar han vetenskapen och övergår till scientism. Det är scientismen som har använts av ateistiska rörelser mot religionerna. Det scientismen gör är att sudda ut gränsen mellan religion och vetenskap, så att vetenskapen i sig blir den totala världsåskådningen.²³ Eftersom scientismens försvarare har en syn på kunskap som objektiv ser de inte själva när deras världsåskådning påverkar deras kunskap. De fortsätter att se sig själva som objektiva betraktare av världen och som oberoende av den egna utgångspunkten.

Tro som en *intellectus*-praktik eller ett *ratio*-system

På vilket sätt kan Bornemarks epistemologi bli en brygga mellan förnuft och tro? För henne ligger svaret i förståelsen av *intellectus* roll och relationen till *icke-vetandet*. I vissa mänskliga aktiviteter och yrken utgör *intellectus* själva kärnan. Bornemark menar att de tre största spelplanerna för *intellectus* är humaniora, religion och kulturlivet. Naturligtvis är hon medveten om att

21. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 145.

22. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 146; Steven Horst, *Beyond Reductionism: Philosophy of Mind and Post-Reductionist Philosophy of Science*, New York 2007, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195317114.001.0001>.

23. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 156. Här utgår Bornemark bland annat från Mikael Stenmark, "In Science (Alone) We Trust?", i Anne L.C. Runehov, Niels Henrik Gregersen & Jakob Wolf (red.), *The Human Project in Science and Religion: Copenhagen University Discussions in Science and Religion Vol. 1*, Köpenhamn 2010, 53–73.

intellectus är närvarande inom alla livets områden. Men hon menar att dessa områden på ett särskilt sätt stannar kvar i *intellectus* förmåga och skapar praktiker, metoder och traditioner för att kunna göra det. När andra områden som naturvetenskap, företagande och stadsförvaltning arbetar med *intellectus* gör de det för att forma kategorier som *ratio* kan arbeta med.²⁴

I Cusanus texter ser Bornemark tre olika sanningsbegrepp: ett som hör till *ratio*, ett som hör till *intellectus* och ett som berör *icke-vetandet*. *Ratiots* sanningsbegrepp bedömer om något är sant eller falskt. Frågor som ”är det varmare än 0 °C?” som kan besvaras med ett enkelt ja eller nej. *Ratio* bedömer utifrån färdiga begrepp och kategorier, där allt är entydigt och där reflektion om vad som menas inte behövs. Frågor som till exempel ”finns Gud?” behöver behandlas på ett annat sätt. Här är det varken klart vad som menas med att finnas eller vad begreppet Gud innebär. Därför behöver frågan lämnas över till *intellectus*, som kan reflektera över vad som avses innan det går att säga om det är sant eller falskt. Där kategorierna är entydiga och oproblematiska är det enkelt att skilja sanning från lögn. På andra områden kan det i stället handla om hur användbar en förklaringsmodell är eller om den säger något som ger en rikare bild av verkligheten.²⁵ I en debatt eller en maktkamp om tolkningsföreträde finns det inget utrymme för *intellectus* lyssnande och reflekterande. Där låser sig oftast förståelsen till färdiga kategorier, även om dessa inte stämmer överens med verkligheten. Det tredje sanningsbegreppet som handlar om *icke-vetandet* menar Cusanus att människan inte kan äga eller förstå, utan endast närma sig. Till exempel är begrepp som ”evig” eller ”oändlig” saker som människan aldrig kan greppa eller förstå men närma sig. På så sätt kan människan få ett lärt *icke-vetande*, en förståelse för det hon inte vet.

Alla forskare är inte överens om hur Cusanus ser på relationen mellan *ratio* och *intellectus*. En del ser *sinnlighet*, *ratio* och *intellectus* som tre på varandra följande steg. Sinnligheten består av ett virrvarr, *ratio* fångar upp *sinnligheten* och skapar kategorier som *intellectus* sedan reflekterar över. Bornemark menar att detta är fel. I stället anser hon att *intellectus* ständigt är i kontakt med *sinnligheten*:

Om vi saknade *intellectus* skulle vi erfara världen som ett odistinkt kaos eftersom *ratio* då inte skulle ha några vadheter att forma kategorier utifrån. Sinnligheten är därför alltid på väg mot *intellectus*, och *intellectus* är alltid riktat mot sinnligheten. Men denna rörelse bär också *ratio* med sig. Cusanus säger därför att eftersom *intellectus* är närvarande i

24. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 181–182.

25. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 187–189.

sinnligheten väcks ratiot genom förundran över vadheterna. Med hjälp av begreppen skiljer ratiot tingen från varandra, men begreppens själva kärna, deras innehåll, föds i *intellectus* som ser vadheter i det sinnliga.²⁶

Intellectus och *ratiot* samverkar med varandra för att skapa en begriplig värld för människan. *Intellectus* väljer ut *vadheter* och formar kategorier som *ratiot* ordnar och därefter reflekterar *intellectus* över begreppen och världen. Jag tror att Bornemark har rätt och att hennes tolkning av Cusanus ger en bättre förståelse av relationen mellan *ratio* och *intellectus*.

När Bornemark ska beskriva Cusanus trosbegrepp menar hon att begreppet tro hos Cusanus har två olika karaktärer: ett förhållande till *icke-vetandet* och ett som handlar om kristen dogmatik. Hon uttrycker det som att det är tydligt hos Cusanus att tro är ett *intellectus*-arbete medan kunskap samlas och systematiseras i *ratiot*. Cusanus höll ihop tro och vetande medan vi i dag har en polariserad förståelse av dem. Trots att Bornemark så tydligt beskriver Cusanus helhetstänkande poängterar hon skillnaden. Hon menar att den här tvetydigheten i trosbegreppet finns hos Cusanus. Det ena trosbegreppet kopplar hon till *intellectus* förhållande till *icke-vetandet*. Det är ett öppet trosbegrepp utan tydligt innehåll. Det är ett trosbegrepp som söker sanningen och som människor från alla religioner kan ta till sig. Det är grunden för kunskap och en förutsättning för tänkande. Det andra trosbegreppet utgör grunden för en viss sorts kunskap och var på Cusanus tid knutet till Bibeln. Det begreppet är knutet till *ratiots* förmåga att organisera världen. Bornemark menar att det första trosbegreppet var problematiskt på Cusanus tid medan det andra är problematiskt i dag.²⁷ Tro som en *intellectus*-praktik ser Bornemark som något positivt som öppnar upp en dialog mellan olika religioner. Däremot ses trons dogmatiska sida som ett problem.

Bornemark är medveten om att religionerna i samtiden och i skolans religionsundervisning presenteras som att de kommer med färdiga svar på existentiella frågor som eleverna sedan kan välja mellan. Hon ifrågasätter denna bild och vill i stället se religionerna som ”olika, men sammanvävda, praktiker av att relatera till icke-vetande och utöva ett *intellectus*”. Hon är medveten om att även vetenskapen skulle kunna förstås som en sådan praktik, men hon tror ändå att religionerna löper en annan sorts risk än vetenskapen. Hon tänker sig att religionerna riskerar att ”förstå icke-vetande som en dold kunskap om en annan värld som är sannare än denna värld, och bygger upp hierarkier av individer och grupper som har olika tillgång

---

26. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 43.

27. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 220–223.

till denna andra värld”.²⁸ Enligt Bornemark riskerar vetenskapen å sin sida att reducera *icke-vetandet* till det ännu-inte-kända.

Bornemarks dualism

Hittills har jag beskrivit Bornemarks viktiga förhållningsätt till tro, kunskap, vetande, sanning och religion. Men jag anser att hon inte tar det religiösa tänkandet på tillräckligt stort allvar. Genom att poängtera skillnaden mellan *ratio*s trosbegrepp och *intellectus* trosbegrepp slår Bornemark oavsiktligt (antagligen) in en kil mellan *ratio*t och *intellectus*. Därmed delas tro och vetande upp på ett sätt som Cusanus inte gjorde. En del är det dogmatiska *ratio*-systemet och en del är en *intellectus*-praktik. Bornemark ser problem med den dogmatiska sidan och tänker att den sätter gränser mellan människor. I stället tänker hon att tro kan vara en *intellectus*-praktik som aldrig når ända fram till *ratio*t. Tron och religionerna blir intressanta så länge de är kvar på en abstrakt nivå, men när det blir konkret i människors liv uppfattas det som ett problem. Det blir en sorts dualism som ställer *ratio*t mot *intellectus* på ett sätt som jag inte tror är Bornemarks avsikt. För de flesta religiösa människor är religionen konkret och praktiskt. Det är det sättet de lever sina liv som utgör deras utgångspunkt för hur de ser på världen. Frågan är om humaniora, religion och kulturlivet verkligen kan stanna kvar i *intellectus* i den utsträckning som Bornemark tänker sig. Om de skapar praktiker, metoder och traditioner på det sätt som hon verkar mena, kommer de att behöva skapa sig en begriplig värld med hjälp av *ratio*t. Som Bornemark själv uttrycker det: ”Sinnligheten är [...] alltid på väg mot intellectus, och intellectus är alltid riktat mot sinnligheten. Men denna rörelse bär också *ratio*t med sig.”²⁹

Begreppet religion är svårdefinierat utifrån ett vetenskapligt perspektiv. När Antoon Geels och Owe Wikström ska definiera begreppet börjar de med att kärvt konstatera: ”Förmodligen finns det lika många definitioner av religion som det finns forskare inom religionsvetenskaperna.”³⁰ Anledningen är inte att forskarna saknar kunskap om vad ordet religion betyder eller att de inte kan komma överens om en definition. Det beror på att begreppet religion har en speciell karaktär och omfattar en rad olika företeelser. Begreppet kan gälla vitt skilda områden, såsom organisationer, personliga upplevelser, gudar, moral, riter, världsåskådningar, övertygelser, beteenden, byggnader, identitet, kläder, filosofi, berättelser, praktiker och kulturer. Religion kan både innefatta privatreligiositet och världsreligioner som samlar

28. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 226.

29. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 43.

30. Antoon Geels & Owe Wikström, *Den religiösa människan: En introduktion till religionspsykologin*, 2:a uppl., Stockholm 2006, 18.

miljontals människor till en gemensam identitet. Dessutom spelar det roll i vilket sammanhang en företeelse finns. Det som räknas som religiöst i ett sammanhang kan räknas som profant i ett annat. Det som är viktigt i en religion kan ses som helt oviktigt för en annan. Inom en och samma världsreligion kan det finnas olika uppfattningar om vad som är centralt. Trots bredden av företeelser finns det mönster eller familjelikheter som gör att de känns igen som religioner.³¹ Inom all vetenskap behövs väldefinierade områden och beroende på vad som ska studeras blir olika definitioner av religionen relevant. Eftersom Bornemark inte studerar religion specifikt definierar hon inte begreppet.

Inom allt religiöst tänkande behöver det finnas ett samspel mellan det som uppfattas som sant och det som anses som ett mänskligt handlande. Bornemark har rätt i att när religiösa övertygelser saknar relation till *icke-vetandet* riskerar de att övergå till fanatism. Formen blir viktigare än sanningen. Men den religiösa övertygelse som stannar kvar enbart i *intellectus* förhållande till *icke-vetandet* kommer inte kunna relatera till hur människor lever sina liv. Religionen blir inte till hjälp för de människor som utövar religionen. Det är genom *ratio*s ordnande som religionen skapar praktiker och ordnar tillvaron utifrån *intellectus* förhållande till *icke-vetandet*. En tro som bara berör *icke-vetandet* blir inte relevant för det levda livet och en tro som är alltför fast i sina former förlorar sitt förhållande till sanningen. Därför behöver det religiösa tänkandet hela tiden röra sig mellan förhållandet till *icke-vetandet* och den religiösa praktiken. Det räcker inte att stanna kvar i *intellectus* förhållande till *icke-vetandet*. Det var när Mahatma Gandhi (1869–1948) gjorde hinduisk dogmatik som han lyckades skapa praktiker för icke-våld som människor kunde följa. På samma sätt var det kristen dogmatik som drev människor som Moder Teresa (1910–1997) och Dorothy Day (1897–1980) att hjälpa fattiga människor. Michelangelo (1475–1564) hade inte heller kunnat målat Sixtinska kapellet utifrån sitt förhållande till *icke-vetandet*. Det är när religionen blir konkret som den skapar former och praktiker som kan bli både det vackraste och det absolut värsta som människan kan skapa. Religion är inte i sig god eller ond utan kan ta goda eller onda uttryck, på samma sätt som vetenskap kan användas både till gott och ont. Både vetenskap och religion borde kunna prövas som praktiker under samma premisser, även om de har olika mål. Både en vetenskapspraktik och en religiös praktik som fastnar i ett läst *ratio* behöver återfå kontakten med *intellectus* och *icke-vetandet*.

---

31. Begreppet religion skulle kunna jämföras med begreppet spel i Ludwig Wittgenstein, *Filosofiska undersökningar*, Stockholm 2020, 47–51. Det går att se familjelikheter men det finns ingen definition som täcker alla former.

Cusanus helhetsbild

Cusanus syn på tro och kunskap är både sammanhållen och dynamisk. För att komplettera Bornemarks bild av tro kan vi till exempel vända oss till Luisa Brottos tolkning av Cusanus. Brotto har forskat om både Cusanus och Bruno. Hon menar att Cusanus inte skiljer helt mellan epistemologisk tro och dogmatisk tro, utan Brotto hävdar i stället att den epistemologiska och den dogmatiska sidan är sammanflätade till en homogen tro hos Cusanus. Människans kunskap är endast möjlig genom tron som en grundläggande princip (*prima principia*) som återfinns i själens alla aspekter (*in omni facultate*). Tron är därför en förutsättning för människans kunskap. Det är endast när vissa grundläggande sanningar förutsätts som människan kan undersöka världen.³² På samma sätt som Bornemark menar Brotto att det finns ett särskilt band mellan tro och *intellectus* hos Cusanus. *Intellectus* utvecklar eller förklarar det som tron redan omfattar i en mer komplicerad form. Tro är på det sättet ett icke-rationellt sätt att äga kunskap, likt det Bornemark kallar för en *intellectus*-praktik.³³ Tro verkar fånga sanningen och förvandla den till något människan kan förstå på ett sådant sätt att *intellectus* delvis vägleds av tro. Påverkan mellan tro och *intellectus* är ömsesidig. Tron är kunskapens startpunkt men när väl den kognitiva processen är påbörjad, påverkar kunskapen och tron varandra.³⁴ Tron har en särskild relation till *intellectus* och *icke-vetandet*, men människan kan inte stanna i bara ett förhållande till *icke-vetandet*. Människan måste skapa sig en begriplig värld som hon kan leva i och det gör hon genom att ordna världen med hjälp av *ratio*. Eftersom *ratio*s kategorier är skapade utifrån *intellectus* förhållande till *icke-vetandet* bygger även *ratio*-systemet på människans tro. För att inte *ratio*-systemen ska cementera en statisk och falsk världsbild behöver den stå i förbindelse med *intellectus* och *icke-vetandet*. Genom att världsbilden hela tiden justeras kan den närma sig en ständigt föränderlig verklighet. Det är i dynamiken och i rörelsen som människan kan närma sig sanningen.

Cusanus håller samman tro och vetande på ett sätt som vi inte gör i dag.³⁵ Bornemark rör sig hela tiden på det religionsfilosofiska planet och håller en distans till det religiösa livet. Cusanus har en tydlig kristen utgångspunkt och tänker utifrån en troendes perspektiv. Det innebär att han ser behovet av både förhållandet till *icke-vetandet* och den dogmatiska sidan av tron.

---

32. Luisa Brotto, "The Notion of Faith in the Works of Nicholas Cusanus and Giordano Bruno", i Simon J.G. Burton, Joshua Hollmann & Eric M. Parker (red.), *Nicholas of Cusa and the Making of the Early Modern World*, Leiden 2019, 233–235, https://doi.org/10.1163/9789004385689_010.

33. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 184, 221.

34. Brotto, "The Notion of Faith", 236.

35. Bornemark, *Det omätbaras renässans*, 220–221.

Både Cusanus och Bornemark har en förståelse för att ingen människa kan förstå allt utan att hon måste förhålla sig till det hon inte vet. Därför finns det alltid saker att lära sig av människor med en annan syn på världen. Tron att det finns ett objektivt förhållningssätt i alla frågor skapar en övertro på det egna perspektivet. Det leder i sin tur till att andra perspektiv förbises och att världen blir mindre. När vi inser att världen är outtömlig och att människan ser den ifrån sitt eget perspektiv växer världen och blir större än den egna kunskapen och den egna erfarenheten. Sanningen blir något människan kan närma sig men aldrig helt äga.

Slutsatser

Bornemark har mycket att tillföra när det gäller att fördjupa språket för existentiella frågorna. Hennes filosofi berör viktiga samhällsfrågor och olika teologiska förhållningssätt. I stället för att fastna i abstrakta, filosofiska problemformuleringar, för hon en dialog kring det levda livet, något som både filosofin och teologin berikas av. Hennes kunskapssyn ställer inte förnuftet i motsats till tron, utan tron blir ett förnuftigt förhållningssätt till det människan inte helt och fullt kan greppa. Det innebär att hennes förståelse av hur människan fungerar tar både förnuftet och människans existentiella frågor på allvar. Sammanfattningsvis rymmer Bornemarks filosofi en rad olika verktyg för att förstå hur den religiösa människan uppfattar världen.

Även om Bornemark visar en öppenhet mot det som människan inte kan ha kunskap om saknas det dock hos henne en större förståelse för levda religion och religiösa praktiker. Religionernas svar på de existentiella frågorna är inte bara ett förhållande till *icke-vetandet* utan också ett sätt att vara i och förhålla sig till världen. När människan närmar sig *icke-vetandet* förändras hennes syn på det hon redan vet och på vad som är viktigt. För att en praktik ska fungera behövs en växelverkan mellan att göra anspråk på att veta något om tillvaron och ett öppet förhållande till *icke-vetandet*, inte ett antingen–eller. En tro som bara berör *icke-vetandet* blir inte relevant för det levda livet och en tro som är alltför fast i sina former förlorar sitt förhållande till sanningen. Här skulle Bornemarks perspektiv behöva breddas för att fungera i mötet mellan människor med olika uppfattningar om världen. För att förstå religionens roll i människors liv behöver praktiker, traditioner och sociala relationer tas i beaktande. Dessa är inte skilda från förhållandet till *icke-vetandet* utan ömsesidigt beroende. Varje religiös föreställning bygger på sin egen unika tradition och erfarenhet.

Trots det jag saknar i Bornemarks syn på religionerna ger hennes texter mycket material för en vidgad förståelse av kunskap och dess relation till tro.

Tar vi det på allvar, som jag försöker göra i denna artikel, så är det en viktig resurs för ett rikare samtal om existentiella frågor. ▲

SUMMARY

This article seeks to explore Jonna Bornemark's philosophy and epistemology to see if it can help us find a language for existential questions that take both religious faith and reason seriously. Bornemark stands in the phenomenological philosophical tradition. She uses the epistemology of Nicholas of Cusa and her philosophy is sometimes close to theology, even if she always keeps a safe distance from religious beliefs. She thinks that an epistemology that builds on scientific evidence alone leads to a reductionistic worldview. Instead, she wants to see the particularity in life. Everything in life cannot be reduced to a general truth. Humans cannot get the whole picture, but always need to relate to what is unknown. I argue that Bornemark's epistemology can be a bridge between reason and faith. Both philosophy and theology would be enriched by a mutual dialogue. What she lacks is a deeper understanding of how religion works in people's lives. She tends to see all religion as an attempt to answer existential questions and wants to reduce it to a relation to the things humans cannot understand. Such a view of religion takes it out of its context and puts it in an abstract philosophical worldview. I argue that faith needs both a relation to the things that are larger than the human mind and a relation to people's lives.